

(əvvəli ötən sayımızda)

Telavidən quzeydə və Alazan-dan solda yerləşən Alan düzənliyi Aqvan adını qoruyub saxlamışdır. Albaniya adı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif əraziləri əhatə etmişdir. Strabon Kaxetiya və Dağıstanı da Albaniya adı altında birləşdirir və bu ölkənin kral Oresesin (Oreses Əfrasiyabın qardaşı Aruzun yunanca təhrif edilmiş şəklidir. Dədə Qorquddə o At ağzılı Aruz qoca kimi adlanır) başçılığı altında 70 min döyüşçü ilə Pompeyin Roma qoşununa qarşı mübarizə apardığını yazır.

İndiki Ermənistanı əhatə edən və gürcülərin Somxeti adlandırdıqları ölkə Tayk və Quqark əyalətlərini əhatə edir. Ermənilər onlara aid olmayan bu ərazini Vratstan adlandırırlar. (Mari Brosset, 1858, Səh. X)

Gürcülər özlərini kartli, ölkələrini isə Sakartvelo adlandırırlar. Sakartvelo etnoniminin etimologiyasının dəqiq izahını bu günədək vermək mümkün olmamışdır.

Fikrimizə görə Sakartvelo adı Saqarteli adının dəyişik fonetik şəklidir. Mənşə etibarı ilə Barsillərlə birlikdə turanlı öntürk tayfaları olan və Borçalıdan şərqdə, Gürcüstanın mərkəzi ərazisində yerləşən Saqartu və ya Saqarteli tayfası sonradan gürcü dövlətinin hakim təbəqəsini təşkil etmiş və Sakartvelo şəklində dəyişikliyə uğrayaraq gürcülərin ölkəsinin adına və ümumiləşdirici etnonimlərinə çevrilmişdir. Azərbaycandakı Zaqatala adı da əslində Saqarteli adının fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir. Qədim gürcü dilində ölkənin adı Sakartueli/Sakartuelni şəklində yazılırdı.

Tarixi mənbələrə əsasən Saqarta Qutilərdən yuxarıda yerləşən və saqar adlıdağlı tayfaların yaşadığı ölkədir. Yuxarıdakı bölümdə bəhs etdiyimiz kimi bir çox müəlliflər Saqarta adını "dağlı saklar" şəklində izah edirlər. Turanlı öntürklərdən ibarət olan Artallılar təkə Saqartanın deyil, Barsuanın da etnik kökünü təşkil edirdilər.

Babil mətnlərində o "Kur Saqarta", Elam mətnlərində "Assakarti", yəni Saqartalar ölkəsi adlanır. Saqarta Barsua ilə qonşuluqda yerləşirdi və Zaqros dağları yaylarında məskunlaşmış digər xalqlar ilə qohum idilər. II Sarqonun öz kitabəsində Saqartanın Zaqros dağlarının şimalında yerləşdiyini yazır.

Saqartu Assur mixi yazılı mətnlərində Zikurtu şəklində yazılmışdır. Saqartu bəylik dövlətinin mövcudluğu e.q. 750-520-ci illərdə mixi yazı mətnlərində qeyd olunmuşdur. Saqartu Manna dövlətinin tərkibində olub Zaqros dağlarının şimalında, Manna dövlətinin şərq

kil etdi. O bu ölkələri tabe edərək 4200 qiyamçıni əsir aldı və çoxlu qənimət ələ keçirdi.

Saqartalar Maday tayfalarından hesab olunurlar. Assurlar Saqarta elçiləri ilə Manna dili tərcüməçiləri vasitəsilə danışırıdılar və Saqarta elçilərinin adları iranlı adları deyildilər.

Bir çox müəlliflər bu ərazidə yerləşən tayfa bəylik dövlətlərini Midiyalılara aid edir, midiyalıların da öz növbəsində isə Subar olduqları qəbul görmüşdü. Saqartanın ikinci

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

qində yerləşirdi. Qədim Saqartu dövlətinin ərazisi Azərbaycanın Qızıl Üzən çayı və ona birləşən digər çayların vadilərini, Ağdağ, Elburs və Səhənd dağlarının ətəklərini və Takab bölgəsi də daxil olmaqla dağlıq ərazidən ibarət idi.

Saqartunun hökmdarı Matati

e.q. 716-cı ildə yaşamışdır. Saqartunun hökmdarı Matatti Midiya şahzadəsi idi və o Urartu tərəfdarı bir siyasət yürüdərək, Baqdati və Talusin ilə birləşib Midiya ilə ittifaq yaratmış və Assur çarı II Sarqona və müttəfiqi olan Manna hökmdarı Azaya və onun oğlu İranzuya qarşı üsyan qaldırmışdılar.

E.q. 720-ci ildə Mannada siyasi vəziyyət dəyişikliyə uğradı. Urmiyə gölünün şimal hissəsində yerləşən ərazilər Urartu dövləti tərəfindən zəbt olundu. Manna dövləti konfederativ quruluşa malik idi və tərkibində indiki Marağa və Xərk ərazilərində yerləşən Uiş Diş, mərkəzdə Qızıl Üzən vadisində Saqartu, Qızıl Üzənin yuxarı vadisində isə Deyokun Maday bəylik dövləti yerləşirdi. Bu bəylik dövlətləri konfederasiyasını təşkil edən Manna Urartuya qarşı Assuriya ilə müttəfiq idi.

E.q. 715-ci ildə Assur kralı II Sarqon Mannaya qarşı ittifaq yaradaraq hərbi əməliyyatlara başlayanSaqartu, Uş Diş və Andini cəzalandırmaq üçün hərbi yürüş təş-

paytaxt şəhəri indiki Ərbil şəhəridir. Ərbilin əsl qədim adı Arbela və ya Artabeladır. Bu adın mənasını müasir dövrdə sami/ərəb dilindəki "Arbaala", yəni dörd şəhər kimi izah edirlər. Lakin şəhərin adı qədim Turan öntürk dilindədir. Ar/Art sözü türk dilində dağ mənasındadır və şəhərin adı "dağ bel" deməkdir. Ərdəbil adı da, eyni ilə bu mənani daşıyır.

E.q. 715-ci ildə Midiya hökmdarı Kiaksar bir midiya bəyliyi olan Saqartanı öz hakimiyyəti altına almışdır. Əsas məskunlaşdıqları ərazi Zaqros dağları olan Saqarta hökmdarı Assuriyaya qarşı mübarizədə göstərdiyi sədaqətə görə Ərbil ərazisi də onun idarəsinə verilmişdi. Ptolomey Saqartanın Midiyada yerləşdiyini yazır. Bizanslı Stefanos Xəzər dənizində Saqarta adlı yarımadaının olduğunu və saqartalıların köçəri heyvandar tayfa olduğunu yazır. (Markwart J. 1905, Səh. 228)

E.q. 615-ci ildə Saqarta Midiya və Babilə birlikdə Assuriyaya qarşı müharibədə iştirak edirdi. E.q.

539-cu ildə II Kir Midiyada hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra Saqartanı da Əhəməni dövlətinin tərkibinə qatmışdır.

Bisütun kitabəsini oxuyub ilk tədqiq edənlərdən biri İngilis assuroloqu Edvard Norris Əhəməni kitabələrindəki mətnləri araşdıraraq "Arta" adının Bars ölkəsi əhalisinin özdandırımları olduğu fikrini irəli sürür. Herodotun bəhs etdiyi Saqarta adının kökü də bura bağlıdır və Herodot saqartların Zaqros dağları ərazisində yaşayan köçərilərlə eyni dildə danışdıqlarını yazır. Artalar köçəri sak tayfaları idi. Sak dilindəki mətnlərin məhz Artaların yaşadığı ərazidə mövcud olması belə bir ehtimal doğurur ki, Kirin əcdadları və onların mənsub olduqları tayfa bu dağlı saklara mən-

ney Qafqaz və o cümlədən Quzey Azərbaycan ərazisində məskunlaşmışlar. Barslar Saqartalılarla birlikdə indiki Gürcüstan şərq ərazisində məskunlaşmışdılar. Güney Qafqazda Kür çayının yuxarı vadilərindəki ərazilərdə məskunlaşmış Saqarta və Barsil tayfalarının adından gürcülər özlərini Sakartelo, yəni Saqart-eli, Saqar ölkəsi adlandırmışlar. Gürcüstan ərazisinin digər hissəsi isə Barsların adından Barseli adlanmışdır, bu ad gürcü dilinin fonetik ifadəşəklinə uyğun olaraq Barçalı/Borçelo şəklini almışdır. Barsillərin böyük qismi də quzeyə doğru hərəkət edərək Xəzərin şimalında və onun şimal-şərq ərazilərində məskunlaşmışdılar.

Sonradan danışdığı dilində Borçalı və Bozçala kimi adlanan Azərbaycan ərazisindəki Barsellilərin bir hissəsi qədim yurdları Urmiyə gölü ətrafında bu günədək yaşamaqda davam etmişlər. Borçalılar və ya Bozçalılar bu günki Gürcistanla yanaşı Azərbaycanın güneyindəki Suldüz bölgəsində, Həmə-

sub olmuşlar. (Norris E. 1852, Səh. 201)

Norrisin şərhindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Saqarta adının mənası Saq artlar, yəni sakların art boyu "dağlı" artlar deməkdir.

Darının Bisütun kitabəsində yazıldığına görə Əhəmənilərə qarşı üsyan edən Saqarta hökmdarı Turtantahmas özünü midiya hökmdarı Kiaksarın varisi adlandırmış və Daraya tabe olmaqdan imtina etmişdir. Daranın öz dilindən ifadə edilərək kitabədə əks olunan bu tarixi fakt Saqartaların həqiqətən də midiya tayfa birliyinə mənsub olduqlarını təsdiq edir.

Assuriyanın Zaqros dağlarında məskunlaşmış bəylik dövlətlərini itaət altına almaq məqsədilə təşkil etdiyi çoxsaylı hərbi yürüşlər nəticəsində Assur zülmündən xilas olmaq üçün Barsua, Zamua, Subir, Aqvan, Padan, Qarqar, Quzan tayfaları ilə birlikdə Saqartalıların da bir qismi öz yurdlarını tərk edərək Barslarla birlikdə şimal ərazilərinə doğru hərəkət etmiş və Subir, Aqvan, Quzan və Qarqar tayfaları Gü-

dan vilayətində, İranın Mərkəz ostanında Ərak vilayətində Bozçalı nahiyyəsi, Qomican, Təfriş, Fərahan, Növbəran, Fəməni kimi şəhərlərində də yaşamaqdadırlar. Borçalıları yanlışlıqla monqolların türkəşmiş Aralat boy birliyinə aid hesab edirlər. (Rəcəb Albayrak. 2016, Səh. 591)

Bir çox müəlliflər bütövlükdə gürcüləri orda qədimdən məskunlaşan turanlı tayfalara görə Turan irqinə mənsub hesab edirlər. Bir çox antropoloqlar hititləri onların qafataslarının son dərəcə yumru olduğunu müəyyən etmiş və qafqaz-gürcü xalqı ilə yaxın əlaqədə olduqları fikrini irəli sürüdürlər. Alman assuroloqu Artur Ungnadın fikrincə Hitit dövlətinə mənsub olanların böyük əksəriyyəti istər ərazi, istər dil mənsubiyyəti və istərsə də dini etiqad baxımından subarlılar idilər. Bu insanların hititli olması yalnız onların Hitit dövləti təbəələri olması ilə müəyyən olunurdu. (Artur Ungnad, 1936, Səh. 175, 176)

(ardı gələn sayımızda)